

ВІДНОШЕННЯ ПОДІБНОСТІ В ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ІМЕННИКАХ-ЮКСТАПОЗИТАХ

У статті охарактеризовано мотиваційні відношення подібності як основу метафоричної мотивації слова, проаналізовано особливості вияву відношень подібності між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів, з'ясовано підстави для метафоричного переносу назв – компонентів юкстапозитів.

Ключові слова: іменник-юкстапозит, семантична мотивація, відношення подібності, метафора.

Вивчення механізмів утворення термінологічних одиниць є важливим завданням сучасної лінгвістики. Утворення термінологічних іменників-юкстапозитів відбувається на основі встановлення між їхніми компонентами різних семантичних відношень. Одним із видів таких семантичних відношень є відношення подібності – основа метафоричної мотивації слова.

Метафору вважають одним із головних засобів розвитку лексики взагалі й, можливо, одним із головних напрямків семантичної мотивації зокрема [5, 23]. Використання метафори в термінології вивчали українські вчені О. Винник (фінансова термінологія), М. Гонтар (термінологія журналістики), І. Кочан (радіотехнічна термінологія), Н. Ктитарова (металургійна термінологія), Т. Михайлова (науково-технічна термінологія), Н. Цісар (медична термінологія) та багато інших. Проте мотиваційні відношення подібності на основі метафори між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів не були предметом аналізу, у цьому полягає **актуальність** дослідження.

Метою статті є вивчення особливостей вияву відношень подібності в термінологічних іменниках-юкстапозитах. Мета передбачає виконання таких **завдань**: 1) охарактеризувати мотиваційні відношення подібності як основу метафоричної мотивації слова; 2) проаналізувати особливості встановлення відношень подібності між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів; 3) з'ясувати типи метафоричного переносу назв – компонентів юкстапозитів.

Терміни, як і загальнонавживані лексичні одиниці, мають семантичну структуру, яка виражається в поєднанні змісту (власне значення) і внутрішньої форми (смысл, мотивованість, тобто спосіб, яким репрезентується значення) [1, 165]. У мовознавстві план змісту досліджують за допомогою компонентного аналізу, методика якого «полягає в послідовному розкладенні значення на найдрібніші, семантично неподільні одиниці смислу – семи» [2, 21]. На думку Т. Михайлової, застосування саме компонентного аналізу має важливе значення для встановлення семантичної структури термінологічних одиниць (в автора – науково-технічної термінології), а також з'ясування сутності наявних семантичних відношень у термінології [2, 21–22]. Для виділення мінімальних значенневих елементів у плані змісту термінів дослідниця рекомендує використовувати їхні дефініції у словниках.

Семантичні відношення подібності устанавлюються між семемами компонентів іменників-юкстапозитів, що виявляється в їхній семантичній мотивації. При *семантичній мотивації*, на відміну від словотвірної, слово вживається в переносному значенні. О. Тараненко так пояснює природу переносного значення: «Пряме значення є для слова первинним, із цим значенням слово вперше з'являється в мові, переносні – вторинними. Багатозначність слів можлива тому, що між предметами, явищами є багато спільного, одне явище певними своїми ознаками подібне до інших. Унаслідок цього одним і тим самим словом можуть називатися схожі між собою предмети, тобто певна назва (слово) з одного предмета може переноситися на інший. На цій підставі виділяються три основні типи переносного значення – метафора, метонімія, синекдоха» [7, 124].

Для *словотвірної* мотивації характерна зміна форми (структури) й семантики похідних одиниць за допомогою словотворчих формантів, а для семантичної – зміна лексичного значення лексеми при збереженні звукової структури твірного слова [8, 10]. Для з'ясування мотивації слова необхідно виявити три семантичні компоненти: значення цього слова, значення мотивувального слова, семантичні ознаки, що ілюструють зв'язок між мотивувальним і мотивованим словами.

Метафора, основою якої є відношення подібності зовнішніх чи внутрішніх ознак або функцій, належить до різновидів семантичної мотивації. Ієрархію взаємозв'язку понять «семантична мотивація» та «відношення подібності» можна подати у вигляді схеми (див. *Схему 1*).

Метафора – це «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця» [9, 334]. Метафора, як зазначає О. Селіванова, – найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотична закономірність,

що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, схожої з нею в якомусь відношенні [4, 326–327].

На сучасному етапі визначають дві основні функції метафори: номінативно-пізнавальну при позначенні понять, які ще не мають найменування (*морський котик, тверда валюта*), та номінативно-характеризуючу (естетико- або експресивно-стилістичну, зокрема оцінну: *він орел, вишневі губи*) [9, 309].

Деякі дослідники заперечують метафоричну мотивацію в термінології, вказують на виникнення таким чином образності, експресивного забарвлення терміна, що суперечить традиційному трактуванню терміна як одиниці експресивно нейтральної. Проте така образність не сприймається у зв'язку з

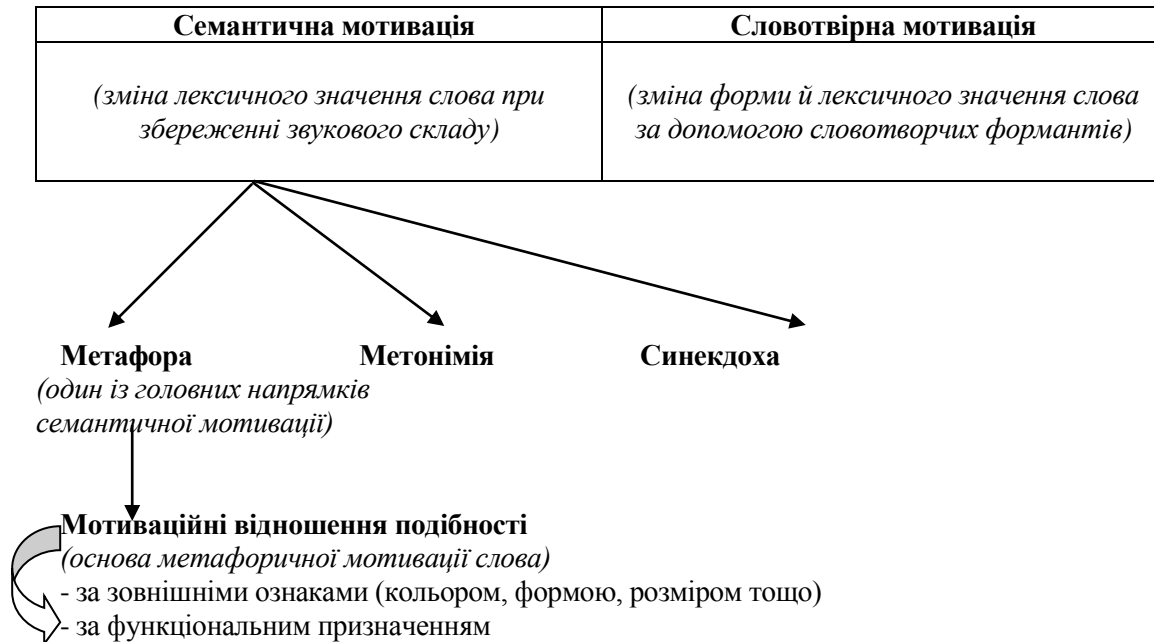

Схема 1. Ієрархія взаємозв'язку понять «семантична мотивація» та «відношення подібності»

досить тривалим вживанням слова в контексті наукової термінології. «Експресивність характерна для термінів лише на початкових етапах існування в певній терміносистемі. Із часом, коли термін стає широковживаним, його метафорична ... яскравість втрачається, образність пригасає, оскільки на перший план висувається логічна схема або взаємозв'язок певних наукових побудов» [3, 163]. На важливе значення метафори в термінології вказують А. Суперанська та інші автори монографії «Общая терминология»: «Метафора допомагає зрозуміти й пояснити різні факти початково не очевидні, створюючи асоціації за формою, кольором, фактурою, розміром і т.д. ...» [6, 93–94].

Метафоризація, основою якої є мотиваційні відношення подібності, – досить продуктивний спосіб термінотворення. Її використовують тоді, коли фахівцям якої-небудь галузі науки потрібно назвати певне нове явище чи предмет – до того, як буде створено кращий термін для позначення цього явища чи предмета. Виявлено, що досить продуктивним є цей спосіб семантичного словотвору й для термінологічних іменників-юкстапозитів.

Серед типів метафоричних переносів у мотиваційній структурі термінологічних іменників-юкстапозитів розрізняємо такі:

1. Метафоричний перенос на основі **функціональної подібності**: підрядний компонент юкстапозита виражає функціональну подібність головного компонента до реалії, яку називає підрядний. Наприклад, за допомогою компонентного аналізу юкстапозит *танк-амфібія* можна умовно поділити на складники: головний – «*танк*» (бойова броньована всюдихідна машина на гусеницях, озброєна гарматою та кулеметами, встановленими на башті, що обертається (СУМ, 10, 33) і підрядний «*амфібія*» (земноводна тварина, личинка якої дихає зябрами, а дозріла особина – легенями; земноводна рослина, яка може жити і у воді, і на суші (СУМ, 1, 40). Унаслідок установалення мотиваційних відношень подібності функцій складників утворено новий термін – *танк-амфібія*, тобто бойова броньована машина, здатна самостійно долати водні перешкоди, утримуватися на поверхні води, здійснювати бойові дії на суші й у воді.

Ця група термінологічних іменників-юкстапозитів переважає за кількістю, у ній можна виокремити такі лексико-семантичні групи: 1) назви приладів, пристроїв, механізмів, їхніх деталей, напр.: *фільтр-*

пастка, балон-поплавець, шестірня-паразитка, верстат-хиталка, телескоп-гід, вагон-термос, вагон-льодовня, літак-амфібія та ін.; 2) назви тварин (демонструє потужні можливості української мови послуговуватися власними виражальними засобами у термінотворенні), напр.: *павук-птахоїд*, *павук-бокохід*, *павук-вовк*, *павук-стрибун*, *павук-нірник*; *жук-гноювик*; *краб-плавунець*; *рак-самітник*; *снот-полоскун* та ін.; 3) назви явищ, об'єктів, абстрактних понять, напр.: *об'єкт-нащадок*, *об'єкт-предок*, *числа-близнюки*, *присяга-гарантія* тощо; 4) назви суспільних інститутів, організацій, напр.: *держава-донор*, *компанія-одноденка*, *фірма-одноденка* та ін.

2. Метафоричний перенос на основі **зовнішньої подібності**: підрядний компонент юкстапозита виражає зовнішню подібність головного компонента до предмета чи явища, які називає підрядний. Наприклад, компоненти іменника-юкстапозита *риба-метелик* означають: «риба» – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою (СУМ, 8, 526); «метелик» – комаха ряду метеликів (СУМ, 4, 687). На основі відношень зовнішньої подібності утворено новий термін – *риба-метелик* із новим значенням: вид прісноводних риб, великі грудні плавці яких схожі на крила, єдиний представник родини Pantodontidae класу Променеперих.

Термінологічні іменники-юкстапозити можуть мати такі вияви зовнішньої подібності (А – головний компонент, Б – підрядний, залежний компонент, → – подібний до):

– А → Б за **формою**, напр.: *корал-мозковик* (корал зі звивистими рядами), *льон-довгунець* (сорт льону з довгою продуктивною частиною стебла), *льон-кучерявець* (сорт льону з розгалуженим стеблом і великою кількістю коробочок), *вулик-бочка* та ін.;

– А → Б за **розміром**, напр.: *зірка-карлик*, *зірка-велетель*, *зірка-надвелетель*, *диск-гігант*, *жаба-бик* та ін.;

– А → Б за **кольором**, напр.: *заєць-біляк*, *заєць-русак*, *сталь-сріблянка* тощо.

Серед іменників-юкстапозитів із мотиваційними відношеннями зовнішньої подібності найбільш продуктивною групою є назви тварин, напр.: *павук-свідлянка*, *павук-хрестовик*, *павук-косарик*; *жук-олень*, *жук-носоріг*; *їжак-риба*, *меч-риба*, *молот-риба*, *пила-риба*, *ремінь-риба*; *заєць-біляк*, *заєць-русак* та ін.

3. Метафоричний перенос на основі **функціональної та зовнішньої подібності**. Цей тип є малопродуктивним, зафіксовано незначну кількість іменників-юкстапозитів, у яких головний компонент подібний за функцією та зовнішніми ознаками до підрядного, напр.: *застібка-блискавка* (вид [застібок](#), призначених для швидкого з'єднання деталей одягу, складається із двох текстильних стрічок, на яких закріплені в шаховому порядку пластмасові або металеві ланки), *миша-ручка* (безпроводна оптична миша, що має вигляд ручки, призначена переважно для малювання), *комп'ютер-блокнот* тощо.

Отже, мотиваційні відношення подібності встановлюються між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів на основі метафоричних переносів – за функціями, зовнішніми ознаками або за обома цими критеріями і є засобом термінологічної номінації. Подальші дослідження іменників-юкстапозитів можливі у зв'язку з вивченням інших видів семантичних відношень між їхніми компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейчик В. М. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии / В. М. Лейчик // Вестник Харьковского политехнического университета. – № 19 : Vocabulum et vocabularium. – [вып. 1]. – Харьков : Изд-во ХПУ, 1994. – С. 147–180.
2. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. В. Михайлова; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002.
3. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – М. Наука, 1975. – 313 с.
6. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева ; [отв. ред. Т. Л. Канделаки]. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
7. Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діахронії і синхронії / О. О. Тараненко // Слов'янське мовознавство: Доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів. – К., 1993. – С. 74–98.
8. Тилик О. Ф. Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. Ф. Тилик; Запорізь. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006.
9. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 750 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СУМ – Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

В статье охарактеризованы мотивационные отношения сходства как основа метафорической мотивации слова, проанализированы особенности проявления отношений сходства между компонентами терминологических существительных юстапозитив, выяснено основания для метафорического переноса названий – компонентов юстапозитив.

Ключевые слова: существительное-юстапозит, семантическая мотивация, отношение сходства, метафора.

This article describes the motivational attitude similarity as a basis metaphorical motivation words, analyzes the features of expression similarity relationships between components of terminological noun-juxtapositions, found reason for metaphorical transfer names – juxtapositions components.

Keywords: noun-juxtaposition, semantic motivation, attitude similarity, metaphor.